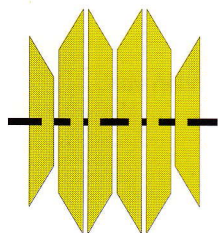

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

▲ Epitaaf Baerte van Idzaerda.

***Jongere monumenten en neo-stijlen
van Th. Romein en J.W. Boerbooms***

Even voorstellen?

Met ingang van 26 maart j.l. is er een ingrijpende wijziging gekomen in de samenstelling van de redactie van "De Keppelstok". Tot nog toe bestonden er twee afzonderlijke redakties, voor het wetenschappelijk en voor het bestuurlijk gedeelte.

Om een efficiënter werkwijze te verkrijgen zijn beide opgeheven en is er een nieuwe redactie gevormd.

Onder dankzegging voor hun werk zijn sommige leden op eigen verzoek van hun taak ontheven. Anderen verklaarden zich bereid in de nieuwe redactie zitting te nemen.

De samenstelling hiervan is als volgt:

- **Drs. H. T. Algra**, bedrijfseconoom Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, oud-lid Provinciale Staten; te Leeuwarden.

- **Drs. W. A. Bangma**, historicus, oud-docent geschiedenis, lid gemeenteraad Dongeradeel; te Dokkum; zal als voorzitter optreden.

- **Drs. Herma M. van den Berg**, kunsthistorica, oud-medewerkster aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg; publiceerde naast artikelen over diverse Friese onderwerpen ook: in het Kunstreisboek voor Nederland het deel over de Provincie Friesland (1958/?) en in de serie Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten (1981-1989) de vier delen Noordelijk Oostergo; te Utrecht.

- **D. Gerbens**, docent basisonderwijs; te Deinum.

- **Drs. G. P. Karstkarel**, architectuurhistoricus, free-lance publicist; te Leeuwarden.

- **H. van der Veen**, ambtenaar Dienst Openbare Werken Dongeradeel, speciaal belast met monumentenzorg; te Ternaard; zal als secretaris optreden.

- **Drs. D. van Weezel Errens**, kunsthistoricus, werkzaam bij de Afdeling Bouwen en Wonen van de provincie Friesland in het Kader van het Inventarisatieproject Jonge Bouwkunst 1850-1940 en de selectie van toekomstige Rijksmonumenten; te Leeuwarden.

- **U. Zwaga**, hoofd buro Stichting Alde Fryske Tsjerken, docent godsdienstonderwijs; te Goutum.

Eén van de handicaps van het oude systeem was ook de dislokatie van de drukkerij van "De Keppelstok", n.l. in Heerenveen. Werkbezoeken waren zodoende te tijdrovend. De nieuwe redactie besloot dan ook om op zoek te gaan naar een drukker "om de hoek" en vond deze in Grafisch Bedrijf Hellinga B.V. te Leeuwarden. Deze zal ook de verzending op zich nemen.

De nieuwe redactie biedt u hierbij nummer 45 van "De Keppelstok" aan en hoopt, dat de komende nummers zowel kwaliteit als populariteit zullen bieden.

Tenslotte nog dit: De nieuwe redactie laat zich leiden door de gedachte, dat de "Keppelstok" een blad is niet alleen vóór de donateurs, maar ook ván de donateurs. Zij nodigt u dan ook uit mee te denken over mogelijke schrijvers of onderwerpen die een verrijking voor de volgende nummers zouden kunnen bieden.

Het **secretariaat** is in handen van:

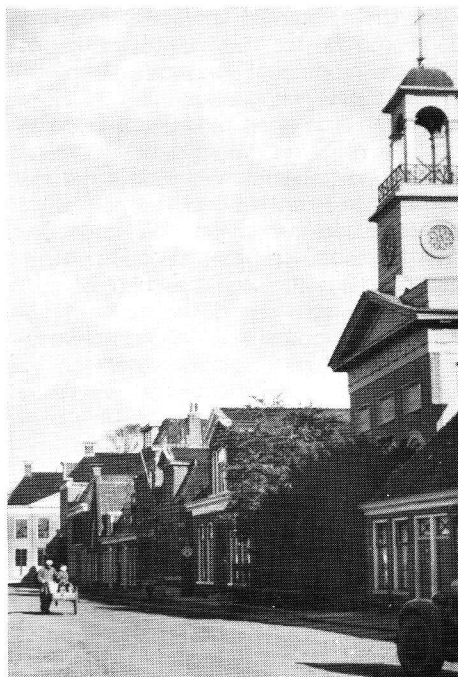
H. van der Veen,
Van Sytzamastraat 1,
9145 SP Ternaard.

De kerk van de Verenigde Christelijke Gemeente te Dokkum

Een schepping van Thomas Romein

In de afgelopen decennia is de positieve waardering voor de bouwkunst van de vorige eeuw toegenomen. Of het nu een kerk, station of stoomgemaal betreft: menig gebouw uit de negentiende eeuw is nu op de monumentenlijst geplaatst en aldus gelukkig behoed voor de slopershamer. Zo ook het kerkgebouw van de Verenigde Christelijke Gemeente te Dokkum. (1)

Toen ik in 1962 predikant werd van deze gemeente, was die waardering nog beperkt. Als voorzitter van de kerkeraad moest ik dan wel mijn gezag aanwenden voor het behoud van de toren. Bij het bespreken van de onderhoudswerkzaamhe-

▲ 1) *Het kerkgebouw aan de Lage- of Legeweg te Dokkum.*

den waren boekhouder en kerkmeester het erover eens dat sloop van de toren ons van heel wat zorgen zou bevrijden! De plaatsing van het kerkgebouw op de

▲ 2) *De Legeweg in de tijd dat er nog handkarren gebruikt werden.*

Rijksmonumentenlijst vond haar beslag in de jaren 1965 tot 1967. Het werd kadastraal als monument ingeschreven op 11 januari 1968. Het gebouw, aan de Lege-
weg nr. 14, is geen monument in de zin van een groot en groots gebouw dat het stadsbeeld beheerst. Wel draagt het met zijn aardige torentje bij tot het geheel van het stadsbeeld. Ofschoon dit stadsbeeld door de bebouwing rond de oude omwalling al meer onttrokken is aan het oog van hen die de stad van buiten naderen, kan men toch bijvoorbeeld vanaf de onbebouwde zijde van de Birdaarderstraatweg het torentje boven de bolwerken en daken zien uitsteken zodra de bladeren van de bomen op de bolwerken zijn gevallen.

Het (neo-)classicisme

De kerk is in het jaar 1852 gebouwd naar het ontwerp van Thomas Romein in de stijl van het zgn. (neo-)classicisme. Zowel over deze stijl als over de bouwmeester willen wij hier nog wat mededelen.

Het (neo-)classicisme is een stijl in de bouwkunst die, zoals de naam al aanduidt, teruggrijpt op de regels van de bouwkunst in de klassieke oudheid. In de tweede helft van de achttiende eeuw hield men zich in Frankrijk, maar ook in Engeland zeer bezig met de bestudering van de oude Griekse en Romeinse bouwkunst. Daarin vond men het voorbeeld voor de bouwkunst in de eigen tijd, vooral in het Franse keizerrijk (Empire) met zijn voorliefde voor monumentale gebouwen.

Een nabloei van deze stijl is het (neo-)classicisme in de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze stijl vertoont enige kenmerken die men gemakkelijk kan herkennen, zoals de zuilen en pilasters (: platte uitmetseling aan een muur met de onderdelen behorend bij een zuil), bekroond met kapitelen (: van Italiaanse capitello, "hoofdje", kopstuk), het fronton (driehoekig veld boven gevel of raam), de streng-symmetrische vormen e.d. Deze decoratieve elementen doen denken aan o.a. de tempels van de klassieke bouwkunst. Opmerkelijk is dat deze bouwkunst tegelijkertijd gebruik maakt van produkten uit het moderne, industriële tijdperk zoals gegoten ijzeren en later ook zinken ornamenten.

Thomas Romein als (neo-)classicistisch bouwmeester

Thomas Romein was als bouwmeester een typische vertegenwoordiger in Friesland van deze toen in Europa heersende stijl, behalve in zijn laatste werken. Hij was op 16 december 1811 te Leeuwarden geboren als eerste kind van de timmerman-aannemer Jacob Romein en diens vrouw Janke Pabes van der Helm. Na een eerste opleiding in de bouwkunst in zijn geboortestad voltooide hij zijn studie in Rotterdam. Dat hij talent bezat bewijst het feit dat hij een prijs verwierf. Voorzien met "zilveren eereblijken" kwam hij in 1833 te Leeuwarden terug.

Als architect was hij waarschijnlijk betrokken bij de bouw van de Doopsgezinde kerk te Akkrum (1835), die op naam van zijn vader staat, in ieder geval bij de herbouw van de Hervormde kerk te Arum (1836). Vanaf 1838 was hij opzichter van de Provinciale Waterstaat en der Publieke Werken in Friesland. In de daarop volgende bijna zes jaren maakte hij de bestekken en tekeningen voor een groot aantal gebouwen en verbouwingen.

Van de kerken uit deze periode zijn het meest bekend de Hervormde kerk te Terband (1843), na 1965 als de "Rotondekerk" aangeduid (de eerste zgn. drive-in-kerk in het noorden van ons land), en vooral de Hervormde kerk van St.-Jacobi-parochie (1844), met haar zuilenportiek wel de meest monumentale schepping van Romein op het gebied van de kerkbouw. Wat deze laatste kerk betreft bevindt zich onder de vele bewaard gebleven tekeningen, thans in het Fries Museum, zelfs een ontwerp voor een nog grootser gebouw met een koepelgewelf naar het voorbeeld van het Pantheon te Rome.

In 1843 werd Romein benoemd tot stadsarchitect van Leeuwarden (vanaf 1874 heette deze functie Directeur van Gemeentewerken). Hij bleef dit tot 1881.

Voor een opsomming van zijn vele werkzaamheden verwijs ik naar de in april j.l. verschenen publicatie van G. Yedema. Van zijn werken noemen wij het *Paleis van Justitie* (1846-1852) te Leeuwarden, het

grootste en bekendste werk, opvallend door zijn ligging aan het wijde Zaailand; de verbouwing van de *Hoofdwacht* (1845), thans een onderdeel van het stadhuis; de inrichting van de nieuwe *Raadzaal* in het stadhuis (1845), velen wel bekend uit de tijd dat zij als trouwzaal dienst deed (het meubilair van deze zaal is overgebracht naar de trouwzaal in het voormalige stadhouderlijk hof en gouverneurspaleis, nu in bezit van de gemeente). Van deze Raadzaal zijn de wanden door pilasters geleed en bekroond met een kroonlijst; de beschijdering is in marmerimitatie. De deuren zijn voorzien van de kenmerkende vierkante panelen, die nu ook op de buitendeuren van de kerk aan de Legeweg weer zijn aangebracht. Alles is zeer zorgvuldig en smaakvol uitgevoerd. *De Beurs* (1878-1880) was zijn laatste grote gebouw, in een geheel andere stijl dan de voorgaande.

Op 24 februari 1881 is Romein te Leeuwarden overleden.

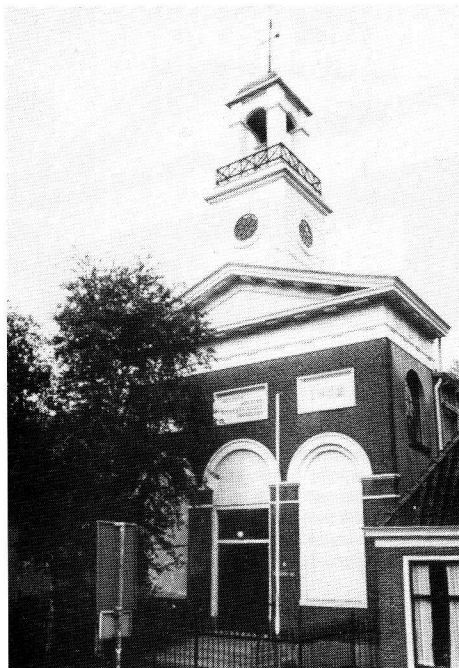
De kerk van de Verenigde Christelijke Gemeente te Dokkum

Romein, die de overtuiging had dat een gemeentearchitect bij zijn ambtelijke betrekking geen plannen voor particuliere personen behoort te maken, heeft in deze periode betrekkelijk weinig bouwwerken buiten zijn eigenlijke werkterrein in Leeuwarden ontworpen.

(Mogelijkervijns heeft hij de westgevel van de kerk te Aalzum (1843) ontworpen en heeft hij een rol gespeeld bij de bouw van de westgevel met torentje van de kerk te Morra (1843). Herma van den Berg, Dongeradeel, pag. 237 en 386 heeft deze mogelijkheden geopperd. - red.).

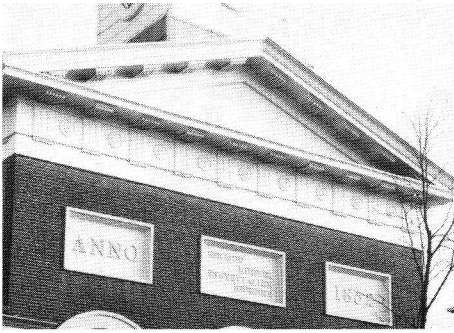
Bij zijn vele activiteiten zal hem trouwens de tijd daartoe wel ontbroken hebben. Toch heeft hij in 1852 de kerk van de Verenigde Christelijke Gemeente aan de Legeweg te Dokkum ontworpen, grotendeels naar het voorbeeld van de hierboven al genoemde kerk te Terband.

Reeds eerder had hij een ontwerp gemaakt voor een grondige verbouwing van de oude kerk der Doopsgezinde gemeente, op dezelfde plaats als het tegenwoordige

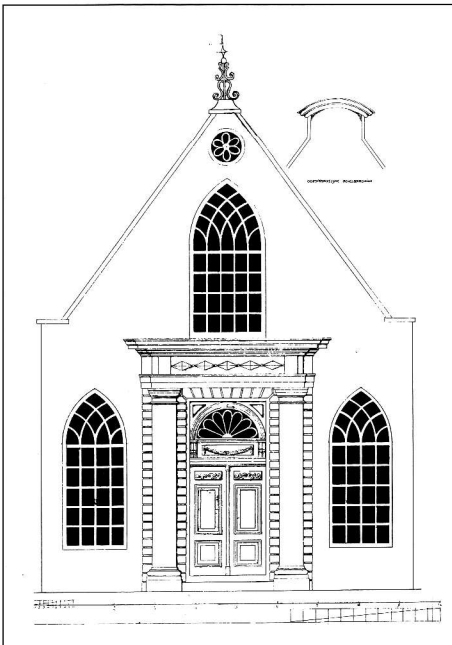

▲ 3) ▼ 4) *De ingangspartij te Dokkum vertoont grote gelijkenis met die te Terband: drie geprofileerde rondbogen, rustend op vier pilasters. Daarboven drie rechthoekige verdiepte vlakken.*

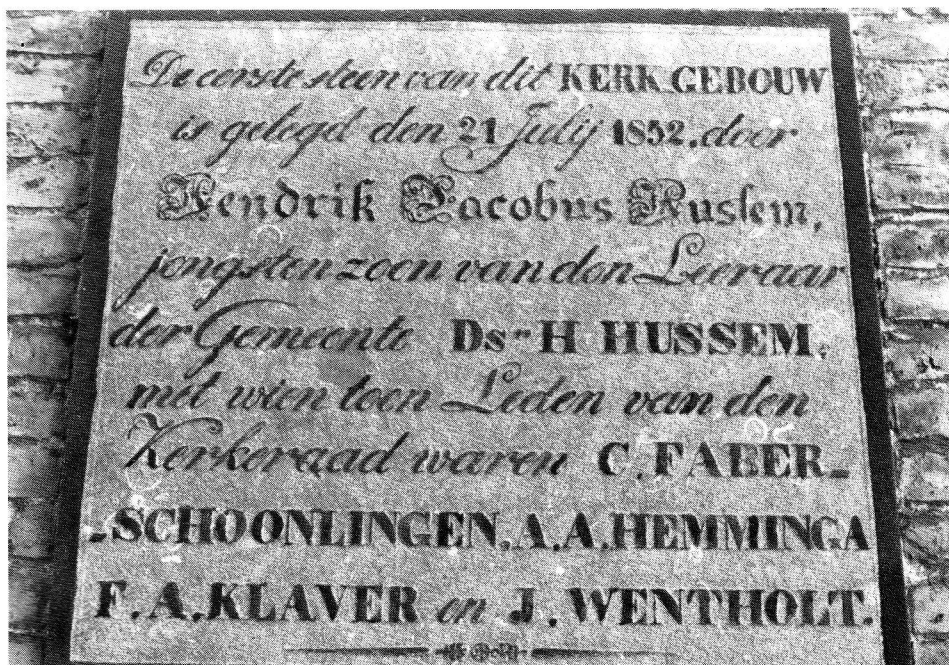
▲ 5/6) *Vertoont het onderste gedeelte van de voorgevel grote gelijkenis met dat van Terband, het bovenste gedeelte is identiek aan dat van Sint-Jacobiparochie: de architraaf (oorspronkelijk de hoofdbalk boven de zuilen) draagt in Terband de tekst uit Lucas 11:28 en valt daar samen met het fries (oorspronkelijk het gedeelte dat gevormd wordt door de uiteinden van de op de hoofdbalk rustende balken). In Sint-Jacobiparochie en Dokkum is het fries gevormd door de triglifien (oorspronkelijk de door twee gleuven in drieën gekepte versieringen van de koppen der dakbalken) en de metopen (oorspronkelijk de openingen tussen deze koppen, later afsluitingen), hier bestaande uit een vierkant met daarop een ronde schijf. Ook het timpaan of fronton (oorspronkelijk de driehoekige lijst van het op de balken rustende dak) van Dokkum is gelijk aan dat van Sint-Jacobiparochie, beide aan de onderkant der lijsten voorzien van guttae (letterlijk: druppels of tranen).*

▲ 7) *"Schetsplan omstreeks 1851 van waarschijnlijk het Doopsgezinde "Vermaanhuis", voorganger van het tegenwoordige kerkgebouw. Met ingetekende "deurpartij" van de hand van de bouwmeester Thomas Romein". (met de hand boven de tekening aangebracht bijschrift).*

gebouw en gebouwd in 1740. Een tekening voor een nieuwe voorgevel, met classicistische ingangspartij is tentoongesteld in het kerkgebouw. Dit ontwerp werd echter niet uitgevoerd. Op 21 december 1851 stemde de gemeente in met het voorstel een geheel nieuwe kerk te bouwen. De aanbesteding vond plaats op 1 mei 1852, waarbij het werk werd gegund aan aannemer K.F. Ozinga, meestertimmerman te Dokkum.

Op 19 december van datzelfde jaar vond de inwijdingsdienst plaats. Het bestek bevindt zich in het archief van de Verenigde Christelijke Gemeente (onder nr. 36).(2) De kerk vertoont de kenmerken van de (neo-)classicistische stijl. Van de uitwendige architectuur zijn in bouwkundig opzicht belangrijk de voorgevel met fries en fronton en het torentje (zonder uurwerk, zoals in Sint Jacobiparochie) met vierkant koepeltje of lantaarn (zonder luidklok), bekroond door een vergulde pijl en windwijzer. De voorgevel draagt op drie omliggende vakken (juist zoals in Terband) in vergulde letters de opschriften "ANNO" en "1852" en daartussen de tekst "EEN IS UW MEESTER EN GY ZYT ALLEN BROEDERS" (Mattheüs 23:8b). De oude doops-

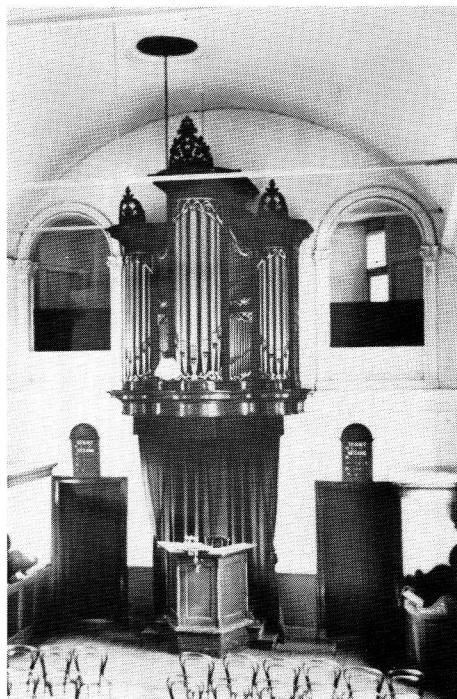
▲ 8) Stenen gedenkplaat eerstesteenlegging.

gezinde kerk had deze tekst reeds als opschrift gedragen. Het was een geliefde tekst in de kring van hen bij wie men uitwendige, kerkelijke gezagsinstellingen maar van betrekkelijke waarde achtte of zelfs geheel verwierp. Ook is de tekst bijzonder toepasselijk op deze gemeente waar zo'n nadruk valt op de vereniging in liefde.

Op een gedenkplaat, aan de noordelijke zijmuur, staat te lezen:

*De eerste steen van dit KERKGEBOUW
is gelegd den 21 Julij 1852, door
Hendrik Jacobus Hussem,
jongsten zoon van den Leeraar
der Gemeente Ds. H. HUSSEM,
met wien toen Leden van den
Kerkeraad waren C. FABER-
SCHOONLINGEN, A.A. HEMMINGA
F.A. KLAVER en J. WENTHOLT.*

In het inwendige zien wij pilasters met kapitelen, kroonlijst en fries (: horizontale band boven de pilasters) met decoratieve ornamenten aan de beide zijwanden, ron-

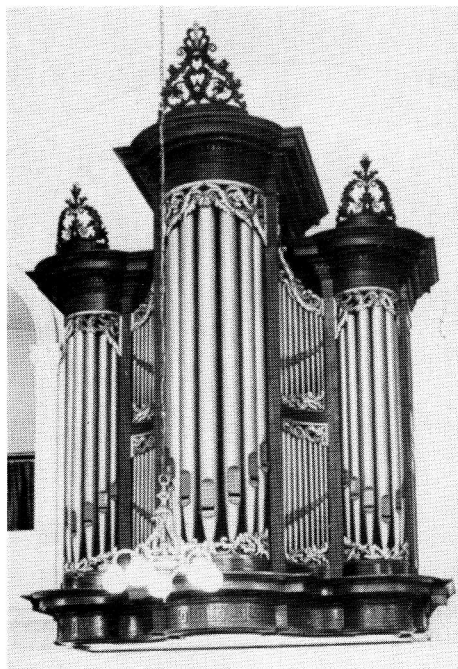

▲ 9) Het interieur met oorspronkelijke stoelen en van het orgel afhangende gordijnen.

de bogen, waarachter galerijen aan de beide andere zijden en kerkeraadsbanken ter weerszijden van de preekstoel, alle van snijwerk voorzien. Op de preekstoel is een fraaie lezenaar van koper aangebracht. In het gewelfde plafond ziet men cirkelvormige versieringen. De drie vergulde kronen kwamen bij de restauratie van de Hervormde kerk te Hantum ter beschikking; zij stammen uit het midden van de negentiende eeuw en passen dus wat stijl betreft voortreffelijk in dit kerkgebouw van 1852. Twee ervan werden in 1980, de derde werd in 1984 gekocht.

De oorspronkelijke kerkbanken zijn nog aanwezig; de vermoedelijk oorspronkelijk geplaatste stoelen, thans vervangen door stoelen in zgn. oudhollandse stijl, zijn nog aanwezig in de later achter de kerk gebouwde Camphuisenzaal.

Het orgel, dat van later datum is (Van Dam, Leeuwarden, 1863), is op 23 april 1990 op de Rijksmonumentenlijst geplaatst.

▲ 10) *Het orgel, gebouwd door Van Dam (1863).*

De avondmaalstafel, een geschenk van de aannemer bij de restauratie van de kerk, harmonieert niet met het negentiende-eeuwse interieur. Het avondmaalsgerei, waaronder een zilveren beker uit 1830,

▲ 11) *Zilveren beker met afbeelding van Sint Maarten, thans in het Streekmuseum "Het Admiraaliteitshuis".*

wordt buiten de avondmaalsvieringen niet uitgesteld. Tot het avondmaalszilver behoren ook twee bekers, die uit de zeventiende eeuw stammen. Zij hebben behoord aan de Remonstrantse gemeente te Brielle en zijn na de opheffing van deze gemeente in 1792 aan de Remonstrantse gemeente te Dokkum toegewezen. Een vierde beker is door een onbekende meester gemaakt en blijktens het opschrift aan de bovenrand door Tjebbe Jelgerszoon bij testament aan het bakkersgilde te Dokkum geschonken, dat hem op 8 september 1613 heeft doen begraven in de Grote- of St.-Martinuskerk. Op de rijkversierde beker is onder andere Sint Maarten afgebeeld als bisschop met mijter op het hoofd en een gans in de hand, gevat binnen een ovaal randschrift, luidende "Sante Martinus De Backers Gilde haer patroon".

Na de opheffing der gilden in de tijd der Bataafse Republiek is de beker in particuliere handen gekomen en in het begin van de negentiende eeuw door de gemeente verworven. (3) Deze drie bekers zijn in 1985 in bruikleen afgestaan aan het Streekmuseum "Het Admiraliteitshuis" te Dokkum.

Bij doopdiensten wordt gebruik gemaakt van een koperen bekken dat op een ijzeren standaard rust. Twee gezangborden zijn uit het eerste kwart van deze eeuw; twee andere zijn in dezelfde stijl enige tijd geleden gemaakt.

▲ 12) *Gedenksteen, afkomstig van de Verma-
ning aan de Oudemanssteeg.*

Vermelding verdient nog dat het kerkgebouw een tweetal herinneringen bewaart aan een tweede doopsgezinde "Verma-ning", die gevestigd was aan de Oudemanssteeg. (4) Hier kwamen de Jan Jacobsgezinden bijeen, totdat deze gemeente kort na het midden van de achttiende eeuw uitstierf. Van het gebouw, dat bij oudere Dokkumers bekend was als de "Soepkokerij" en dat gesloopt is, is een memoriesteen, met het opschrift "ANNO 1663", ingemetseld in een muur in het achterportaal van de kerk, terwijl een ijzeren deurklopper, voorstellende een leeuwepop met neusring, op de deur van dit portaal is aangebracht.

De restauratie

Nadat reeds eerder de versleten plavuizen in het ingangsportaal vervangen waren en door verwijdering van een houten kast een

der zijportalen, met de trap naar de "kraak", was verruimd, is in 1971 door de heer I. Rippen, bouwkundige en lid der gemeente, een restauratieplan gemaakt, dat de goedkeuring van de overheidsinstanties kon wegdragen. Tweemaal werd bij Rijksmonumentenzorg een verzoek om subsidie ingediend, dat beide malen wegens gebrek aan geldmiddelen werd afgewezen. Gelukkig werd het restauratieplan geplaatst op de lijst van werken, welke in aanmerking kwamen voor eventuele uitkering in het kader van de Werkverruimende Maatregelen. Nog voor het einde van 1972 werd een subsidie van zestig procent van f 100.000 (het subsidiabele bedrag) toegekend. De gemeenteraad van Dokkum heeft in 1973 een aanvraag voor dertig procent subsidie goedgekeurd. De overige tien procent kwam ten laste van de kerkelijke gemeente. De totale kosten liepen echter op tot bijna het dubbele van het gesubsidieerde bedrag.

Bij de restauratie onder leiding van de heer Rippen, uitgevoerd door het bouwbedrijf Fa. E. Lemstra te Dokkum, zijn onder an-

▲ 13) *De voorgevel.*

dere drie ronde gietijzeren vensters weer in de toren geplaatst. De trekstangen met verankering aan de buitenmuur moesten gehandhaafd worden om het uiteenwijken van de tamelijk zwakke muren te voorkomen.

Op zaterdag 15 december 1973 - gekozen in verband met de autoloze zondag - werd in een bijzondere kerkdienst het gebouw weer in gebruik gesteld.

Het kerkgebouw dankt zijn aantrekkelijkheid niet aan grootse allure en rijke decoratie maar aan zijn evenwichtige verhoudingen en de indruk van ruimte en licht, wat verrassend achter de gesloten voor- en de wat donkere portalen. Daarin openbaart zich het talent van een bouwmeester die de regels van de kunst verstond. Het is verheugend dat men in onze tijd dit voorbeeld van bouwkunst die de onze niet meer is, toch met zorg en liefde wil bewaren.

* Drs. J.W. Schneider was predikant der Verenigde Christelijke Gemeente te Dokkum en voorganger van de Remonstrantse Kring te Leeuwarden (1962-1968).

Literatuur

C. Boschma, "Thomas Romein, een klassistisch bouwmeester in het Friesland van de negentiende eeuw", in *Opus Musivum* (feestbundel prof. dr. M. D. Ozinga), Assen 1964, blz. 439 - 467;

M.J. van Lennep, "Romein", in: *Genealogysk Jierboekje* 1968, Ljouwert 1968, s. 45-72; betreffende Thomas: s. 52-53.

Nadat dit artikel gereedgemaakt was werd de verschijning aangekondigd van: G. Yedema, *Thomas Romein, neo-classicisme in Friesland*, Stichting Monument van de Maand, Leeuwarden 1992, 48 blz.

Noten

1. De Verenigde Doopsgezinde en Remonstrantse Gemeente, genaamd de Verenigde Christelijke Gemeente, is in 1798 ontstaan uit de vereniging van de Doopsgezinde en de Remonstrants-Gereformeerde Gemeente, de enige blijvende vrucht van de oproep van de Remonstrantse Broederschap tot vereniging van alle protestantse kerken uit 1796.

2. Het oud-archief der Verenigde Christelijke Gemeente (waarbij inbegrepen de archieven der aan haar stichting voorafgaande gemeenten) is in bewaring gegeven aan het gemeentearchief van de voormalige gemeente Dokkum en bevindt zich thans in de Archiefbewaarplaats van het Streekarchiveraat Noordoost-Friesland, Rondweg Noord 28, te Dokkum.

3. Beschrijving van beker en schenker door W. H. Keikes: "Zilveren avondmaalsbeker met jaartal 1830 blijkt een gildebeker uit 1613", in *Leeuwarder Courant* (Sneon & Snein), van 23 maart 1963, pag. 18. De mededeling dat in 1791 "een zilveren beker die aan de kerk van Nieuwpoort had toebehoord" - naast de twee van de Brielse kerk - aan Dokkum is geschonken, kan geen betrekking hebben op deze beker die toch wel van Friese origine moet zijn (zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap. Biografische Naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten, met historische aantekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten, tweede druk bewerkt door H. C. Rogge en B. Tideman Jzn.*, Amsterdam 1905, blz. 364).

4. In een aflevering van de artikelenreeks "Tussen Flie en Lauwers" (CXII. Dokkum. 9. De Doopsgezinden, in *Leeuwarder Courant* van 29 augustus 1931), ondertekend door W. (G. A. Wumkes?), is sprake van de Vermaning der Waterlanders (Jan Jacobsgezinden) aan de Oudermansbrug. In aflevering 2 van de artikelenreeks "De doopsgezinden te Dokkum" (in: *Nieuwe Dockumer Courant*, van 18 juni 1963), van de hand van ds. F. H. Pasma, is sprake van het kerkgebouw van de Jan Jacobsgezinden, ook wel Oude Vlamingen genoemd (maar volgens prof. dr. S. Cramer ten onrechte) aan de Oudermansbrug. Volgens mededeling van de heer P. Banga te Dokkum is de naam Oudermanssteeg afkomstig van de oldermans, stedelijke functionarissen (niet onwaarschijnlijk voor een gang of steeg naast het stadhuis).

De Rooms Katholieke begraafplaats te Sneek

Op 23 november 1992 was het honderd jaar geleden, dat de aanleg van de begraafplaats van de Sint Martinus-parochie te Sneek gereed kwam. Op het terrein van de begraafplaats staat een kleine kapel en een z.g. Calvarieberg, terwijl zich aan de oprijlaan, met fraai toegangshek, een doodgraverswoning bevindt.

De kapel was de afgelopen decennia deernislijk in verval geraakt, maar onlangs is een algehele restauratie van de kapel tot stand gekomen. Dat is voldoende aanleiding om aan het honderdjarig bestaan van de begraafplaats en kapel hier speciale aandacht te besteden.

Aanleg van de begraafplaats

Het toenmalig kerkbestuur van de Sint Martinus-parochie te Sneek had al enige jaren uitgezien naar een geschikt terrein voor de aanleg van een eigen begraafplaats.

Op 4 maart 1890 kon tot de aankoop van een geschikt stuk grond aan de Leeuwarderstraatweg ten noorden van de stad worden overgegaan. Het terrein lag tussen de Leeuwarderstraatweg en de trekweg naar Leeuwarden. Het perceel was 2 hectaren en 94 aren groot en kon worden gekocht voor de som van f 8.000,-. Het was voordien eigendom van Mej. J.G.E. Woltera Heerkens, wonende te Zwolle. (1) Sneek was niet de eerste r.k. parochie in Friesland met een eigen begraafplaats. De parochies van Sint Nicolaasga en Wytgaard hadden respectievelijk al in 1842 en 1859 hun eigen r.k. begraafplaats. De sinds 1848 grondwettelijk vastgelegde vrijheid van godsdienst bood de katholieken de mogelijkheid nieuwe kerken te bouwen. Daarnaast vormde het stichten van een eigen begraafplaats een belangrijk moment voor een katholieke parochie: de dierbaren konden aan gewijde aarde worden toevertrouwd. Hoe belangrijk zo'n eigen be-

graafplaats was, blijkt wel uit het feit dat ook overleden geloofsgenoten uit veraf gelegen plaatsen er de voorkeur aan gaven op zo'n kerkhof te worden begraven. (2)

Het is met de aanleg van de r.k. begraafplaats te Sneek een wat gecompliceerde geschiedenis, want aan de totstandkoming van deze begraafplaats hebben twee architecten meegewerkt. De aanleg van de begraafplaats met toegangsweg en bijkomende werken, waaronder de fundering voor het toegangshek, werd gegund aan de toenmalige gemeente-architect van Sneek, de heer J. Hogendijk. (3) Deze had zijn bestek en voorwaarden daartoe op 16 maart 1892 gereed.

Het bouwen van een kapel, een doodgraverswoning, het maken van de pijlers op de fundering voor het toegangshek en tenslotte het maken van een gemetselde voet voor een beeldengroep, een z.g. Calvarieberg werd aan een architect uit Arnhem, de heer J.W. Boerbooms, toevertrouwd. (4) Deze kwam met zijn bestek en voorwaarden op 1 juli 1892 gereed.

De begraafplaats zelf vormt een rechthoek van ongeveer 100 bij 50 meter en is verdeeld in vier perken, elk breed 4,5 meter en lang 17,5 meter, doorkruist en omgeven door paden. Uitbreiding heeft sedert de aanleg niet meer plaats gehad. Het gehele perceel grond moest bij de aanleg gemiddeld twee meter worden opgehoogd en is omgeven door een brede sloot. De beplanting werd toevertrouwd aan Boomkwekerij Fa. T. Bosgra & Zn. te Bergum en W. Krins & Zn. te Joure. (5)

De toegangsweg is ruim 100 meter lang en 5 meter breed. Vóór de woning van de doodgraver en beheerder is een "wisselplaats" aangelegd ten gerieve van de lijkwagen en volgauto's. Vóór of op 1 oktober 1892 moesten alle werkzaamheden, met inbegrip van de fundering voor het toegangshek, gereed zijn.

Op woensdag 23 november 1892 vond in tegenwoordigheid van burgemeester Mr. D. Alma en enige genodigden, waaronder het kerkbestuur, de ingebruikneming plaats. Pastoor-deken Th. Brouwer van Sneek verrichtte de wijding. (6)

Als eerste doodgraver en beheerder van de begraafplaats was aangesteld de heer D. van der Zee. Hij verzorgde reeds de volgende dag "zijn eerste begrafenis"! Veertig jaar lang - t.e.m. 25 november 1932 - noteerde hij nauwgezet elke begrafenis. Daardoor weten wij, dat in die periode 1089 personen hier "te hôf" gebracht zijn. (7)

▲ 1) *Toegangshek rooms katholieke begraafplaats aan de Leeuwarderweg.*

Het toegangshek

De toegang tot de begraafplaats bestaat uit vier pijlers met fraaie ingezwenkte bekroning met een kruisbloem, twee aan twee gegroepeerd, met een brede toegang in het midden. Tussen de twee linker pijlers is een opengaand hek aangebracht, speciaal voor fietsers en wandelaars. Een gietijzeren hek, dat vanuit het midden naar twee kanten open kan, sluit de hoofdtoegang af. Op de twee binnenste pijlers aan weerszijden van de toegang lezen we de wijdingsdatum 23 november 1892, in sierlijke cijfers aangebracht. (8)

Bouw van een kapel

De kapel op de r.k. begraafplaats was op het tijdstip van de in gebruik neming nog niet helemaal gereed, maar moest uiterlijk op 1 januari 1893 geheel voltooid worden opgeleverd, "zullende de aannemer voor elke dag nawerkens over deze gestelde tijdsbepalingen een korting ondergaan van tien gulden", aldus het bestek. (9) De aanbesteding van de kapel had plaats gevon-

den op maandag 8 augustus 1892 in het koffiehuis "De Gouden Leeuw" te Sneek. Het werk was gegund aan de heer J. van der Steele te Sneek voor de som van f 10.150,-. Deze aannemer had een jaar eerder in het Groningse Martenshoek bij Sappemeer een bescheiden r.k. kerk met pastorie opgeleverd naar een ontwerp van architect Nicolaas Molenaar uit Sneek, een leerling van de grote bouwmeester Dr. P. J.H. Cuypers. Kerstmis 1892 kon de kapel kant en klaar worden opgeleverd. (10)

Het exterieur van de kapel

Als geheel is de kapel een sierlijk gebouw. Aan de oostkant treffen we in de buitenmuur een kleine verweerde gedenksteen aan. Daarop lezen we: "Th.B. 18 5/9 92" ter herinnering aan de eerste-steen-legging op 5 september 1892 door Theodorus Brouwer. Deze was van 1870 tot 1905 pastoor-deken van Sneek.

De afmetingen van de kapel zijn bescheiden: ze is ruim 10 meter lang en 5,5 meter breed. De hoogte van de top van het dak is 11,30 meter, waarop een torentje van ongeveer 5 meter.

▲ 2) *Front-aanzicht van de kapel.*

De kapel is slechts drie smalle raamtraveeën diep, opgetrokken van Waalse baksteen, aan de oostzijde aansluitend op een driezijdige koorafsluiting.

Het muurwerk is geleed door steunberen, waartussen spitsboogramen, voorzien van gekleurd glas-in-lood. Het ietwat ingezwenkte zadeldak is gedekt met leien.

De facade met tuitgevel bevat een dubbele toegangsdeur, gevat in een spitsbogige omlijsting. In de topgevel bevinden zich drie lancetvormige spaarvelden met ontluichtingsroosters en een zolderdeurtje, dat "vliegenblauw" is geverfd. Het open dakruitertje is bekroond met een achtkante naaldspits, waarop een gietijzeren kruis staat. (11) Het geheel is een juweeltje van neo-gotische architectuur.

Deze vrijwel enig gesanctioneerde bouwstijl voor gebouwen van rooms-katholieke signatuur werd krachtig gepropageerd door het zgn. Bernulphus-gilde te Utrecht, waarvan de bouwheer, pastoor-deken Th. Brouwer, lid was. (12)

Het luidklokje

In het klokkestoeltje van het torentje werd een luidklokje opgehangen, afkomstig uit de voormalige, in 1842 afgebroken, Oosterpoort. In 1892 werd dit klokje aangekocht van de gemeente Sneek. (13) Helaas is dit klokje op 25 februari 1943 uit het torentje weggehaald ingevolge een maatregel van de Duitse bezettende macht en niet meer teruggekomen.

Het luidklokje was in 1740 aan de gemeente Sneek geleverd door Ciprianus Crans voor f 74.13.0. (14)

Van de latijnse tekst, die er op stond, is afschrift gemaakt: "Amstelodami Anno 1740 Me fecit Ciprianus Crans Jansz." (met wapen van de stad Sneek op een klein schildje). Aan de andere zijde stond: "I. Feickens & T. Thyssen, Bouwmeesters." (15) Johannes Feikens was bouwmeester van 1737-1741 en Thys Thyssen van 1739-1743. (16)

Na de oorlog is een nieuw klokje aangeschaft. Het werd op 20 januari 1949 op zijn plaats gehangen. (17) Het was in 1948 gegoten bij de Fa. Petit & Fritsen te Aarle-Rixtel en toont Sint Martinus als bisschop,

gevolgd door de tekst: "Requiem aeternam dona eis, Domine". (18) Het meet ± 43 cm. en weegt ca. 60 kg. (19)

Het interieur van de kapel

Twee eikenhouten deuren vormen de entree van de kapel. Overeenkomstig de indeling van het exterieur is het interieur door lisenen geleed.

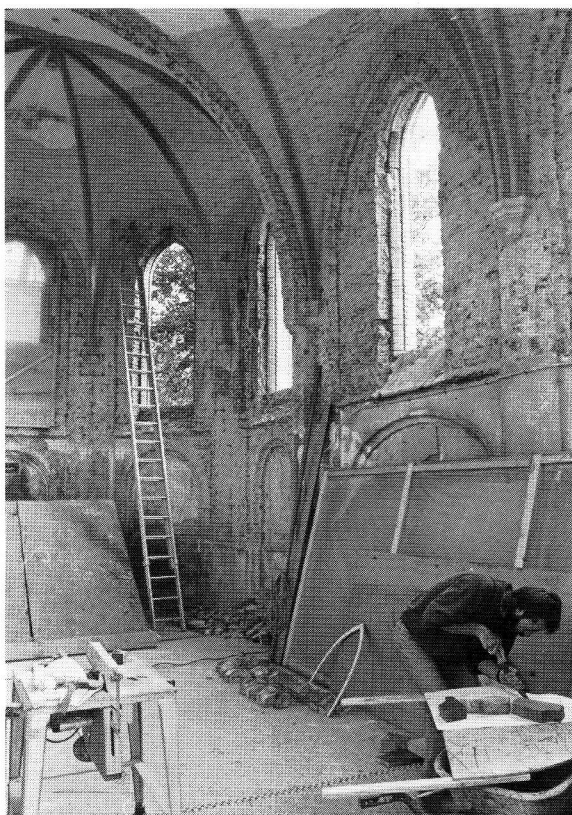
Het oostelijke raamtravee is echter van de eerste twee gescheiden door een koorboog waardoor het bij het absidiale gedeelte is getrokken. Het plafond bestaat uit een gemetseld kruisribgewelf. De ribben rusten op natuurstenen consoles. De gestucadoorde wanden zijn verticaal gedeeld in twee zones. De onderste zone is verlevendigd door ondiepe rondboogsiernissen. De bovenste zone bevat de spitsbogige lichtopeningen.

De granitovloer, in 1892 aangebracht, is nog altijd aanwezig. Voor deze vloer werd destijds gekozen omdat de kapel naast haar primaire functie als plaats om de absolute (20) te verrichten, ook opbaar-gelegenheid was voor overledenen, die om medisch-hygiënische redenen niet thuis of in de kerk opgebaard konden worden, b.v. bij epidemieën of in zeer warme zomers. Daarnaast bood de kapel opbaar-gelegenheid voor overledenen van onbekende herkomst of bij wie identiteits- of justitieel onderzoek verricht moest worden.

Ook voor mensen, die te klein behuist waren om een overledene thuis op te baren, bood de kapel uitkomst. Vandaar: geen verwarming maar luchtverversingsroosters in de wanden van de kapel.

Een polis van de brand-verzekeringsmaatschappij Sint Donatus uit 1909 stelt ons op de hoogte van de inventaris van de kapel in dat jaar. Behalve het altaar bevonden er zich twee koperen kandelaars, een kruisbeeld, twee koperen lantaarns, een wijwateremmer met kwast, een veertigtal stoelen, twee draagbaren met stokken, een wierookschelpje met toebehoren, een kruiwagen, plankenschotten voor steun in een gedolven graf, een aantal schoppen, een koevoet, een ladder en wat tuingereedschap. (21)

In 1906 werd het tevens mogelijk er het H. Misoffer op te dragen.

▲ 3) *Restauratie-werkzaamheden aan de kapel in volle gang.*

De eerste decennia na 1906 vinden we in de mededelingen van de kerkdiensten trouw elke maand van april tot november een H. Mis aangekondigd. Tot hoe lang deze traditie gehandhaafd werd, is uit de parochie-mededelingen niet meer exact te achterhalen. Zeker tot 1935, daarna nog sporadisch. Tijdens de oorlogsjaren verliep de traditie.

Het altaar

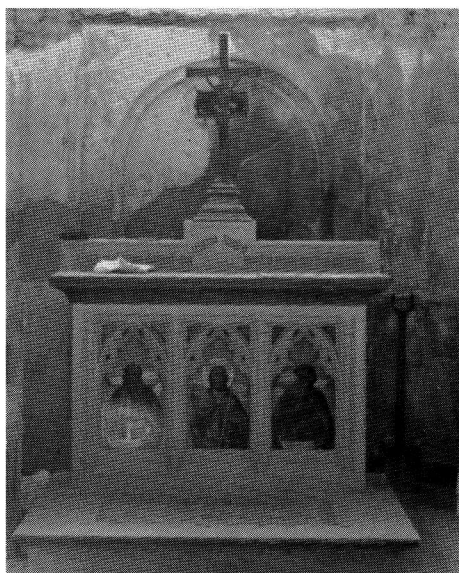
De kapel bezat aanvankelijk geen eigen altaar. In september 1906 kwam de toestemming van de aartsbisschop van Utrecht voor het plaatsen van een altaar in de kapel, waaraan in de maanden april tot en met november eenmaal per maand een H. Mis mocht worden opgedragen. (22)

Dankzij een milde gift van dhr. R.J. Visser werd, vooruitlopend op deze toestemming, in het begin van 1906 een altaar gekocht voor f 310,-. Het werd geleverd door de Firma. Wed. L. te Riele te Deventer.

De églomisée-platen in het antependium van het altaar werden vervaardigd door W. Mengelberg te Utrecht. (23)

Het altaar bevatte een uitneembare relikhouder, waarin zich relikwieën van de H.H. Damianus en Valentinus bevonden.

Op 14 november 1906 werd voor de eerste maal in de kapel op de begraafplaats de H. Mis gelezen, waarbij een extra gebed werd gevraagd tot intentie van de inmiddels overleden schenker van het altaar. In de kapel was ruimte voor 40 stoelen, maar er waren veel meer dan 40 mensen bij deze gelegenheid. (24)

▲ 4) *Het altaar in de kapel.*

De toenmalige pastoor-deken B.P. Velt-huysen gaf tekst en uitleg van de voorstel-lingen op het antependium en de teksten daarop.

Op het linker-paneel van het antependium zien we de apostel Paulus, met de tekst uit Fil. 3:9 en 21. Op het rechterpaneel Job, met daarbij de tekstaanduiding: Job 19:25 en op het middenpaneel Christus, met daar-bij een verwijzing naar Joh. 11:25. Al deze teksten verwijzen naar de eenwording met Christus door het geloof, zowel in het leven als na de dood.

De tekst op de opstaande rand aan de achterzijde van de altaarsteen - de z.g. kaarsenbank - luidt: "Esca viatorum do-muit qui crimina mundi et mortem iussit mortuus ipse mori", d.i. Hij die de teer-spijze van de reizigers is bedwong de mis-daden der wereld en beval - zelf gestorven - de dood te sterven. (25)

De glas-in-lood ramen

De glas-in-lood ramen zijn afkomstig uit de Sint Martinuskerk te Martenshoek bij Hoogezand-Sappemeer. Deze kerk is in

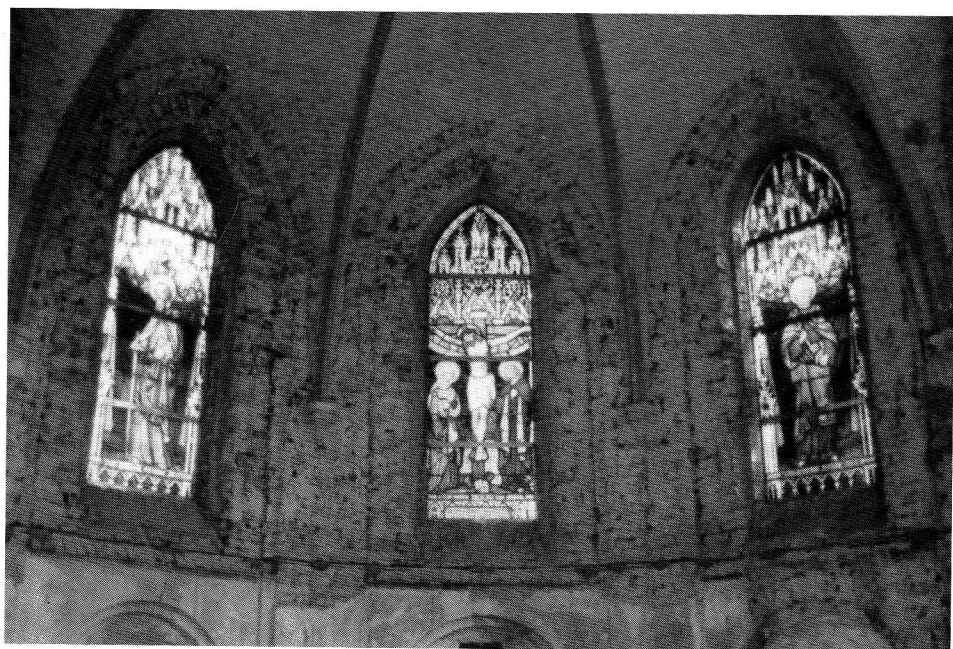
1989 voor de eredienst gesloten. Daarin bevonden zich een aantal glas-in-lood ra-men van het atelier Nicolaas & Zonen uit Roermond, die pasten in de vensters van de kapel op de Sneker r.k. begraafplaats. (26)

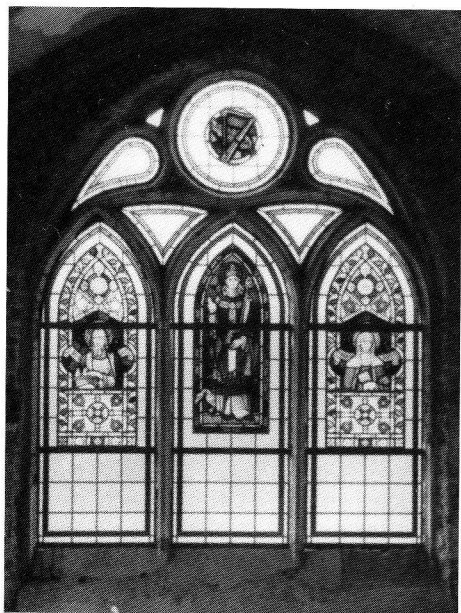
Begin mei 1992 zijn acht ramen uit ge-noemde kerk overgeplaatst in deze kapel. Daarvan zijn er drie in de koorafsluiting en vier in de voorgevel geplaatst. Van de zes zijramen met bloemrosetten komt er één uit de kerk van Martenshoek; de andere vijf zijn naar dit model nagemaakt en niet van "de echte" te onderscheiden. (27)

Over de voorstellingen op de glas-in-lood ramen valt het volgende te vertellen. In de drie spitsboogramen boven de toegang zien we: Sint Martinus, geflankeerd door Sint Joachim en Sint Anna. Beide laatsten zijn volgens oude overlevering de ouders van de H. Maagd Maria. Sint Martinus wordt vergezeld door een gans. Dit attri-buut gaat terug op een zeer oude over-levering.

In het ronde venstertje boven deze drie ra-men in de voorgevel van de kapel zien we de harp van David.

▼ 6) De "nieuwe" glas-in-lood ramen in de absis van de kapel.

▲ 5) De "nieuwe" glas-in-lood ramen boven de toegangsdeur.

In de absis, de koorafsluiting, zien we links de apostel Paulus met het zwaard en een boek, symbolen van diens marteldood en strijd bare evangelie-verkondiging; rechts Sint Petrus met de sleutel van het hemelrijk. Het middenraam tenslotte toont ons de kruisiging van Christus met aan weerszijden Maria en Johannes.

De tekst er onder herinnert aan een Veertig-uren gebed in 1893 in Martenshoek en bevat in het onderschrift een curieuze fout. Er staat: "Deus dilexit mundum quia ut silu tuum unigenitum daret". De woorden "silu tuum" zijn fout. Dit moet zijn: "filium suum", d.i. zijn Zoon. De tekst is een aanhaling uit het Johannes-evangelie over Gods zo grote liefde voor de wereld, dat Hij zijn eniggeboren Zoon schonk.

De glasschilder heeft kennelijk het papier-tje met de latijnse tekst moeilijk kunnen ontcijferen! (28)

Huidige bestemming van de kapel

Vóór de restauratie was de kapel uiterlijk nog wel een aardig uitzien gebouwte,

maar met een desolaat interieur. In feite diende het alleen nog maar als berghok voor allerlei materiaal en had - uitwendig - een doodse beglazing. Om hierin verandering te brengen moest op korte termijn een beslissing worden genomen. Men stond voor de keus: afbreken of herstellen. Begin september 1990 besloot men tot het laatste. Dat zou ruim een ton gaan kosten, maar met het werk werd begonnen. Aannemersbedrijf Bootsma te Oostervierum zette er haar schouders onder. De zwaar doorgewaterde muren en vergane sponningen in de ramen werden hersteld. (29)

Tijdens de jongste restauratie zijn nieuwe electriciteitsleidingen aangebracht. Na de verwijdering van de oude stuc laag is in de gehele kapel fraai nieuw stucwerk tot stand gekomen.

De honderd-jarige kapel is thans geheel gerestaureerd en voorzien van bescheiden meubilair. Aldus is ze veranderd in een meditatiecentrum, een plek van bezinning en gebed voor bezoekers. De kapel is iedere dag open. Ook is er gelegenheid voor kleine uitvaartplechtigheden, b.v. als er zeer weinig nabestaanden zijn of als er iemand moet worden begraven, wiens uitvaart elders plaats vond.

Tenslotte dient de kapel ook als een soort columbarium, een bewaarplaats voor urnen van mensen, die gecremeerd zijn. (30)

Een bijzonder bijzetting

Op 26 juni 1937 zijn in overleg met het gemeentebestuur van Sneek op een speciaal gedeelte van de r.k. begraafplaats te Sneek de resten van naar gissing zes lijken opnieuw ter aarde besteld, welke bij graafwerkzaamheden in de Kleine Kerkstraat op het terrein van het voormalig klooster der Kruisheren waren opgegraven en gezamenlijk gesloten in een houten kist. (31)

De doodgraverswoning

Tegenwoordig spreekt men liever van de woning van de beheerder van de begraafplaats of van de grafdelver, maar honderd

▲ 7) *De vergrote beheerderswoning.*

jaar geleden was de omschrijving: dood-graverswoning. Deze woning werd tegelijk met de kapel gebouwd, dus bij de aanleg van de begraafplaats. Ze was niet groot: 9.15 meter lang en 5.40 meter breed.

Het heeft tot 1964 geduurd voordat hierin verbetering kwam. In dat jaar vond aan de oostzijde van de woning een uitbreiding plaats met één raamtravee. Er kwam een ruimere woonkamer, op de zolderverdieping een slaapkamer en achter de woning een flinke schuur. (32)

Wij memoreerden reeds, dat de eerste doodgraver, de heer D. van der Zee, veertig jaar lang de beheerder van de begraafplaats was. Hij woonde hier van 1892 tot aan zijn tachtigste jaar. Op 28 november 1932 volgde de heer E. Westra hem op. In 1957 treffen we diens zoon R. Westra als bewoner van het pand en beheerder van de begraafplaats aan. Sedert juni 1988 zijn dat de heer en mevrouw W. Fijlstra.

De Calvarieberg en de priestergraven

Eigenlijk is het woord "Calvarieberg" een te groots woord. In het bestek van architect Boerbooms is alleen nog sprake van het maken van een stevige ondermetseling van "miskleurig hardgraauw in basterdtras", d.i. een soort metselspecie. (33)

Hierop staat een Calvariegroep, bestaande uit een drietal beelden: de gekruisigde Christus met Maria en Johannes aan weerszijden. De beelden zijn loodzwaar en afkomstig van het atelier de Roo te München-Gladbach. Deze had ook een vestiging in Roermond, waar deze beelden vandaan komen. (34)

Uit een brief van het Kunstatelier J.A. de Roo & Zonen te Roermond, gedateerd 4 mei 1893, aan deken Th. Brouwer valt af te leiden, dat de deken wat ongeduldig werd omtrent de levering en plaatsing van de beeldengroep. In de brief lezen we

▲ 8) *De calvariegroep.*

▲ 9) *De begraafplaats met kapel.*

voorts de verklaring van het atelier De Roo. De levering van de beelden kon nog wel een paar maanden op zich laten wachten, wegens onverwachte vertraging in de bewerking: omdat de steen erg hard was bogen de beitels krom. Het beloofde voor atelier De Roo een schadepost te worden, omdat bij het vervoer van de steen naar het atelier de wagen tweemaal door de assen was gezakt. (35)

Aan de voet van de Calvarieberg liggen de grafstenen van de priesters. Met name de graftombe van de bouwpastoor Th. Brouwer is door z'n neogotische letters een bijzonder opmerkelijk monument. (36)

Slot

Tegelijk met de restauratie van de kapel zijn de paden van de begraafplaats de afgelopen zomer van een nieuwe deklaag voorzien. Een wandeling naar dit als herboren kapelletje zal dan ook niemand moeilijk vallen!

Sneek 9-10-92.

* H.A.M. Andela studeerde Geschiedenis aan de R.K. Universiteit te Nijmegen (1934-1938). Daarna was hij vanaf 1940 werkzaam aan de gemeente-secretarie te Bolsward, laatstelijk als waarnemend gemeente-archivaris. Hij publiceerde een aantal boeken en artikelen over Bolsward en de armenzorg.

De auteur inventariseert momenteel het archief van de R.K. parochie te Sneek, zijn tegenwoordige woonplaats.

Noten:

1. Archief St. Martinus-parochie Sneek - hierna afgekort als A.M.S. - sub: Aanleg begraafplaats.
2. H. Nota, Gedenkboek "Midden in het leven staan wij in de dood". 125 jaar r.k. kerkhof te Wytgaard (1984), Inleiding.
3. J. Hogendijk, geb. 1845 te Zevenaar, was van 1876-1910 gemeentearchitect van Sneek. Hij raakte al spoedig betrokken bij de dringende restauratie van de bekende Waterpoort van Sneek. In juni 1914 vertrok hij naar Apeldoorn.
4. J.W.Boerbooms, geb. 1849 te Arnhem, was een leerling van Dr. P.J.H. Cuypers; in zijn werk werd hij toch meer beïnvloed door Tepe en het Sint Bernulphusgilde, aansluiting zoekend bij de late Nederrijnse gotiek. In zijn leertijd was hij opzichter bij de bouw van Cuypers Franciscanenkerk en klooster te Brussel en diens Carmelietenkerk aldaar.
Vanaf 1894 was hij belast met de restauratie van de grote St. Eusebiuskerk. Een zestal kerken is van hem bekend, o.a. te Velp, Almelo, Apeldoorn en Goor; zijn "meesterwerk" is wel de St. Werenfriduskerk te Zieuwent.
Daarnaast bouwde hij enkele scholen en het St. Elisabethgasthuis te Arnhem. Te Rheden en te Aalten restaureerde hij Hervormde kerken. Hij overleed in 1899 te Scheveningen.
(Uit Drs. H.P.R. Rosenberg, de 19e eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland. 's Gravenhage 1972).
De keuze van deze architect geschiedde op voorspraak van met Sneek gelieerde familie. Zijn vrouw was een Verwer, afkomstig uit Sneek.
5. Zie noot 1.
6. Bericht in Sneker Courant d.d. 25-11-1892.
7. A.M.S. Aantekening in oudste begrafenis-register (1892-1932).
8. A.M.S. Bestek J.W. Boerbooms, p. 9 en 17.
9. Alsvoren, p. 27.
10. A.M.S. Omslag: Bouw kapel en doodgraverswoning; ook: Informatiebulletin St. Martinuskerk te Martenshoek (1989), p. 1.
11. M.S. Bestek J.W. Boerbooms en vriendelijke mededeling van dhr. F.R. van Weezel Errens.
12. A.M.S. Aantekeningen pastoor L. van Ulden, OFM. te Sneek (1990-'92).
13. Vriendelijke mededeling van dhr. S. ten Hoeve, directeur Fries Scheepvaart Museum te Sneek.
14. Alsvoren.
15. A.M.S. Omslag: Het luidklokje op de r.k. begraafplaats.
16. Zie noot 13.
17. A.M.S. Aantekeningen voorin begrafenis-register 1933-'65, perk C.
18. Vertaald is dit "Heer geef hun de eeuwige rust."
19. Zie noot 15.
20. Een "absoute" bestaat uit een aantal gebeden en een zegen bij en om een doodkist. Volgens kerkelijk voorschrift moet de Absoute op de begraafplaats worden herhaald als deze niet aansluit bij het terrein van de kerk.
21. A.M.S. subBegraafplaats, omslag: Brandverzekering.
22. A.M.S. Omslag: toestemming celebren H. Mis in de kapel op de r.k. begraafplaats.
23. Eglomiséé-platen zijn platen, waarop schilderijen zijn aangebracht achter glas met gebruik van metaal-folie. Antependium: vóórhangsel of vóórkant van een altaar.
24. Oudste Memoriaalboek St. Martinus-parochie te Sneek, p. 259.
25. A.M.S. Aantekeningen, zie noot 12.
26. Alsvoren.
27. Alsvoren.
28. Alsvoren.
29. Mededeling in parochieblad "Sint Maarten", september 1991.
30. Sneker Nieuwsblad d.d. 28-4-1992.
31. Zie noot 17.
32. A.M.S. omslag: Verbouwing doodgraverswoning r.k. begraafplaats 1964.
33. A.M.S. Bestek J.W. Boerbooms, p. 8.
34. A.M.S. Omslag: Kunstwerken op de r.k. begraafplaats; zie ook Aantekeningen, noot 12.
35. Alsvoren.
36. A.M.S. Aantekeningen, zie noot 12.

Obligat nobilitas

Een bezoek in het Bonifatius-kerkje van Ter Idzard blijft een boeiende bezigheid: wat een klassieke voornaamheid temidden van bouwkundig verval en wansmaak bij vroegere opknappbeurten! Onwillekeurig dringt zich een vergelijking op met de gouden ring uit Spreuken 11:22a, geen vlijende vergelijking overigens. Niettemin zijn het toch nog pronkstukken, die drie epitafen van het geslacht van Idzaerda! Onlangs kwam restaurateur Lammert Muller met de restauratie gereed, na voltooiing in 1989 van de epitaaf van Baerte van Idzaerda.

Het kleine steentje van 1568 tegen de Noordmuur herinnert aan diens ouders, Haiko Meines van Idsaerda (overl. 1531) en Imck Rommaerts (overl. 1552). Of het daar altijd heeft gehangen of dat het een grafsteen is geweest zal wel een raadsel blijven. De wapens zijn uitgehakt maar in kleur hersteld. Door schaduwtekening op de muur werd de suggestie van reliëfwerking door de restaurateur vergroot. De adelaar van azuur (blauw) in een gouden veld is het wapen van de familie van Idzaerda; de twee kantelen van keel (rood) met drie gouden sterren in een veld van

azuur is dat van de familie Rommaerts. Nog steeds heeft de restaurateur geen idee van de preciese bedoeling van de versiering met groene en rode haaltjes die bij het onderzoek tevoorschijn kwamen. Hij houdt het op een poging tot imiteren van marmer.

Tegen de Zuidmuur, temidden van het vergane pleisterwerk, hangt de steen van Baerte's zoon Meinte, daar geplaatst in 1620, twee jaar na diens dood. Bij deze Renaissance-steen hoort volgens Muller een kleurenrijkdom, die samen met het reliëf van wapens en helmteken helaas volledig is uitgewist. Bij het onderzoek bleek zelfs de geringste aanwijzing voor de oorspronkelijke kleuren spoorloos. De aanwezige kleuren dateerden van na de plundering in 1795. Toch heeft de restaurateur nog hoop. Tegen de kanten van de steen is aangepleisterd tot halverwege de dikte. Verwijdering hiervan zou nog iets van de oorspronkelijke kleur tevoorschijn kunnen brengen.

Historisch verantwoorde restauratie van de oorspronkelijke kleuren was derhalve (nog) niet mogelijk en zal wel moeten wachten tot de geplande restauratie van de kerk, op zijn vroegst in 1996. Het is daarom slechts een voorlopige restauratie geworden. Maar de heraldische kleuren stralen voornaamheid uit.

De enige ontdekking aan deze steen is een tweede steenhouwersmerk BB, even boven de letters SL. Het Renaissance-karakter van de steen blijkt uit de sierlijkheid, symmetrie en architectonische uitbeelding. Onwillekeurig denkt men aan Hans Vredeman de Vries.

Behalve een veilige verankering en herstel van de scheur kreeg de steen zelf een egale zandsteenkleur. Dat was een concessie, maar niet tot ieders tevredenheid. Het contrast met de beide andere stenen is daarvoor des te opvallender.

Gedenksteen 1568.

Opnieuw, zoals eerder in Bornwird, moest de restaurateur tot zijn spijt ervaren, dat de restauratie van het gebouw en de restauratie van het schilderwerk niet gelijktijdig konden plaatsvinden. In Bornwird mocht hij er pas achteraf aan te pas komen, in Ter Idzard is hij ver op de restauratie van de kerk vooruit. "Ik ben van achteren naar voren begonnen", merkt hij laconiek op.

"Het is weer een van de nadelige gevolgen van het gewijzigde restauratiebeleid bij Monumentenzorg. De gemeente heeft het beslissende woord en deze stelt prioriteiten, mede geleid op de financiële middelen".

Voorzitter Duursma van de Plaatselijke Commissie maakt zich over één en ander grote zorgen. Immers: uitstel van de broodnodige restauratie eist een tol, nog zwaarder dan het offer aan de doktor.

In de Latijnse tekst, volgens Renaissance-mode, wordt verhaald van Meinte's levensloop, staat van dienst en ambten. Twee maal bekleedde hij het ambt van Negenman, Gedeputeerde zouden we nu zeggen. In die hoedanigheid, tijdens de langdurige en slepende onderhandelingen met de Spaanse regering, voorafgaande aan het Twaalfjarig Bestand, is hij Gecommitteerde ter vergadering van de Staten-Generaal geweest.

Vanaf 1600 tot 1618 was hij Grietman van Weststellingwerf. Als zodanig kwam hij in aanraking met de verveningsdrift van Amsterdamse kooplieden rond Noordwolde. Door zijn gebied in de Jacob Claesz landen zou een vaart gegraven moeten worden naar de venen van Steggerda.

In zijn laatste levensjaar 1618 werd hij als ouderling van Leeuwarden afgevaardigd naar de Nationale Synode te Dordrecht. Daar overviel hem op 53-jarige leeftijd een ziekte, waaraan hij op 22 december om 11 uur in de avond te Leeuwarden bezweek. Zijn echtgenote, His van Harinxma, moeder van zes kinderen, overleefde hem enige jaren.

In een onlangs uitgegeven werk met de potretten van de Synode-leden zoekt men tevergeefs naar dat van Meinte en moet men genoegen nemen met een afbeelding van zijn gedenksteen. Deze is nog een laatste herinnering aan een geslacht van

Epitaaf 1620.

landjonkers, eigenerfden, welliswaar geen oude feodale adel maar een nieuwe adel van gegoede middenklasse, kooplieden en ambtenaren.

Dit streng-hiërarchische onderscheid tussen patriciaat en adel doet ons vandaag de dag gekunsteld aan. Met het motto: "a gentleman is not a noble-man" placht in Engeland de adel de grens tussen gentry en nobility te markeren.

De lakonieke opmerking van een Hollandse patricier uit koopmans- en regentenkring spreekt voor zichzelf: "beter de hoogste bedelman dan de laagste edelman". Maar ook dat klinkt nog zelfgenoegzaam genoeg en weinig bescheiden. Ooit weigerde een Fries het adelsaanbod door Karel V met de wijze woorden: "deugd allinne makket wiere adel!" En dat betekent dan tegelijk: "adeldom verplicht".

Eens zette de familie van Idzaerda luister bij aan dit kerkje. Aan onze gemeenschap daarom op haar beurt de nobele verplichting om nog voor de eeuwwisseling tot herstel en vernieuwing te komen!

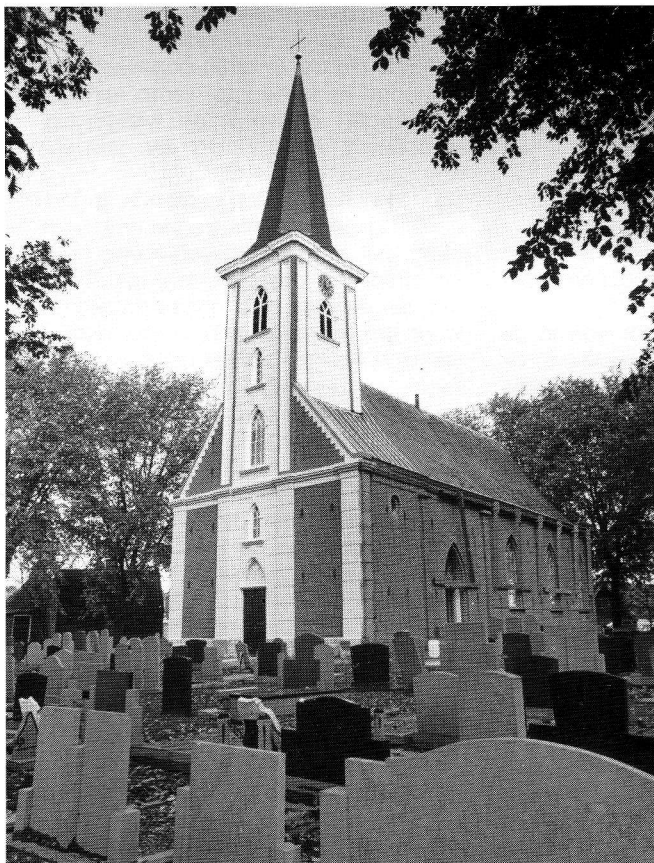
Restauratie Ned. Herv. Kerk te Britsum

Momenteel is de eerste fase van de restauratie van de N.H. kerk te Britsum in uitvoering. De uitvoering wordt verzorgd door het Workumer bedrijf Bouw 75.

Deze eerste fase behelst de restauratie van de toren en maakt deel uit van het totale restauratieplan, waarvan de kosten zijn begroot op 1,8 miljoen. Het restauratieplan is opgezet door het architectenburo Kijlstra en Brouwer te Beetsterzwaag.

Onder een ommetseling en bepleistering uit 1875 gaat een inwendig geheel gaaf romaans-gotisch overwelfd bakstenen kerkje schuil, in de 13e eeuw opgetrokken tegen een romaans zgn. gereduceerd westwerk. Om de gehele restauratie mogelijk te maken is er naast de eigen bijdrage van de Stichting Alde Fryske Tsjerken van f 120.000,- nog ca 1,6 miljoen benodigd.

Het jaarlijkse budget dat in het kader van het Besluit Rijkssubsidiëring Restauratie Monumenten (B.R.R.M.) voor de uitvoering van restauraties in de gemeente Leeuwarderadeel beschikbaar is bedraagt ca. f 63.000,-. De gemeente Leeuwarderadeel heeft zich inmiddels bereid verklaard vier maal het jaarlijkse B.R.R.M. budget, zijnde een bedrag van f 252.000,-, voor de restauratie van de N.H. kerk te Britsum beschikbaar te willen stellen. Naast de reservering van deze rijkselden heeft de gemeente Leeuwarderadeel uit eigen middelen een bijdrage toegezegd van f 140.000,-.

Ned. Herv. Kerk te Britsum.

Door met name de inzet van burgemeester Bijl van de gemeente Leeuwarderadeel heeft de provincie Friesland een bijdrage toegezegd van f 300.000,-. Hier was echter de voorwaarde aan verbonden dat de gemeentelijke bijdrage in totaal ook minimaal zo groot diende te zijn. Aan deze voorwaarde heeft de gemeenteraad onlangs voldaan door een aanvullende bijdrage van f 160.000,- toe te zeggen. Door deze toezeggingen is een fikse deel van de benodigde gelden binnen, echter er is nog sprake van een niet onaanzienlijk gat in de begroting.

Zowel de gemeente Leeuwarderadeel als mede de Stichting zijn momenteel bezig om dit gat te dichten door sponsoring. De uitvoering van de overige fasen van de restauratie en het tempo hiervan zijn zoals begrijpelijk hiervan afhankelijk. Tot zo ver de financiële perikelen rond deze restauratie.

De bouwtechnische staat van de kerk is ronduit slecht te noemen.

Het metsel- en stukadoorwerk van de toren was door met name het verwoestende werk van de roestende blindankers dermate aangetast dat grote delen vervangen dienden te worden. Door het roesten van het ijzerwerk ontstaat er door de volumevergroting van de ankers - soms meer dan 100% - scheurvorming in het metsel- en stukadoorwerk, waardoor op zijn beurt o.a. het regenwater vrij toegang krijgt tot de constructie en het verval versneld toeneemt. De herstelwerkzaamheden aan het metselwerk zijn voor de bouwvakvakantie afgerond en plaatselijk erg ingrijpend geweest. Zo was het hier en daar nodig het bestaande metselwerk tot een diepte van ca. 60 cm. te herstellen.

Ook dienden grote delen van het muurwerk aan de binnenzijde hersteld te worden. Hierbij zijn grote delen van de vulling van het "kistwerk" vastgemetseld om weer enige samenhang te verkrijgen.

Kistwerk is de benaming voor een in de Romaanse bouwperiode gebruikelijke techniek, waarbij aan de binnen- en buitenzijde een muur werd opgemetseld. De ruimte tussen deze twee muren werd vervolgens opgevuld met een mengsel van mortel en brokken steen. Deze techniek werd indertijd toegepast om kostbare steen te sparen. In hoeverre de gehele vulling van het kistwerk versterking door middel van b.v. injectering behoeft is nog onderwerp van nader onderzoek.

Na de vakantieperiode is begonnen met herstel van het stukadoorwerk. De karakteristieke verschijning van met name de toren met zijn grote delen stukadoorwerk is in 1875 ontstaan. Veel van het toen aangebrachte lijstwerk kon bij de restauratie worden behouden. Het herstel en het bijmaken van de lijsten e.d. vereist van de stukadoor veel vakmanschap.

Tijdens de uitvoering bleek de staat van de leibedekking van de toren dermate slecht te zijn dat deze vervangen diende te worden. Het grenen houtwerk van de goten verkeerde evenwel in een opmerkelijk goede staat. Hier kon dan ook met plaatselijk herstel worden volstaan. Wel is er nieuwe koperen gootbekleding aangebracht in samenhang met het eerder genoemde leiwerk.

Het ligt in de bedoeling de werkzaamheden van de eerste fase inclusief het herstel van het schilderwerk aan de toren voor de winterperiode 1992/1993 af te ronden.

De volgende fase behelst de restauratie van het schip van de kerk en zal hopelijk aansluitend aan de eerste fase worden uitgevoerd. Naast gebruikelijke bouwtechnische problemen is er bij het schip van de kerk ook sprake van een flink constructief probleem. Bij de vernieuwing van de kerk in 1875 zijn de zijmuren ongeveer 80 cm. verhoogd en is de kap hierop aangepast. Constructief gezien is de wijziging geen verbetering, doch eerder een verslechtering geweest.

Daar de spanten hun samenhang groten-deels hebben verloren treden er in samenhang met het bovengeschrevene over de constructie spatkrachten op, die de zijmuren van de kerk naar buiten drukken. Om weer enige samenhang in het geheel te verkrijgen en om verder desastreus verval tegen te gaan zijn reeds in 1989 hulpconstructies aangebracht. Het is te hopen dat dit "noodverband" spoedig kan worden verwijderd.

De laatste fase van de restauratie voorziet in het herstel van de zeldzame muurschilderingen, zoals die op het gewelf in het koor van de kerk zijn aangetroffen. De verwachting is dat deze schilderingen ook op de gewelven in de overige traveeën van de kerk aanwezig zijn. Of dit inderdaad het geval is zal uit nader onderzoek moeten blijken. De nadruk van de restauratie ligt voorlopig eerst op het bouwtechnische en constructieve herstel van het kerkgebouw.

Ternaard, september 1992

Kerk en belastingen

Door de eeuwen heen hebben er spanningen bestaan tussen de kerk en de overheid, waarbij ook het geld vaak een rol speelde, onder andere in de vorm van belastingen.

De meeste kerken kennen tegenwoordig vooral een indirecte relatie tot de belastingen. Immers wie een financiële bijdrage levert aan de kerk kan deze voor de inkomstenbelasting als een schenking beschouwen. En schenkingen - bijdragen om niet - vormen een aftrekpost. Overigens geldt dit ook voor een donatie aan onze Stichting.

Toch heeft menige kerk ook een directe relatie met de belastingen. De belastingheffer is dan meestal een zogenaamde lagere overheid: provincie, gemeente of waterschap. Zo dienen kerken in het algemeen waterschapsbelasting te betalen.

Ook in de milieusector laat de overheid zich niet geheel onbetuigd. De gemeenten heffen onroerendgoedbelasting (O.G.B.). De kerken zijn in principe vrijgesteld van deze belasting, maar hier en daar wordt er wel aan getornd.

Kerk en onroerendgoedbelasting

De Hoge Raad heeft pas een uitspraak gedaan in een belastingzaak met een kerk in Vlaardingen. Uitgangspunt is (en was) dat vrijdom van O.G.B. wordt verleend als de ruimte voor tenminste 70% voor de eredienst wordt gebruikt. Bij de berekening van dit percentage moeten de kerkruimten en bijruimten worden betrokken.

Na veel plussen en minnen bleek de kerk te Vlaardingen onder de norm te zakken. Betalen dus.

Hoe zit het met kerken die geheel of gedeeltelijk aan de eredienst zijn onttrokken? Deze kerken blijken vrijwel altijd onder het automatisme van de vrijstelling te vallen. In Friesland worden ze - voorzover bekend - niet nagerekend op de 70% norm.

De O.G.B. is gebaseerd op de waarde van het object in het economisch verkeer. De vraag doet zich daarbij voor of er een

markt is voor de toren en het gebouw van een (oude) kerk. Is een willekeurige derde bereid een kerk met toren te kopen en te exploiteren, vooral als wordt bedacht dat er vaak ook nog een kerkhof omheen ligt? Vermoedelijk niet. De kerken komen in de O.G.B.-bestanden van de gemeenten dan ook vaak voor met een waarde van één gulden.

Opgemerkt dient te worden dat er bij de kerkhoven wel sprake kan zijn van een zekere economische exploitatie. Veel kerkvoogdijen streven er naar om door inning van grafrechten het beheer van de kerkhoven tenminste kostendekkend te doen zijn. Onze Stichting verhuurt in een aantal gevallen kerken verliesgevend aan particulieren, bijvoorbeeld aan kunstenaars die er een atelier in vestigen. De voor de hand liggende vraag of deze activiteiten stroken met het bestemmingsplan van de gemeenten zullen wij hier niet beantwoorden. In het geval Vlaardingen is er sprake van een - niet onbelangrijke - economische activiteit. Waaruit deze activiteit bestaat doet het krante-artikel, waaraan wij dit bericht ontleen, niet uit de doeken. Als er bijvoorbeeld sprake zou zijn van horeca-activiteiten leert de ervaring dat plaatselijke ondernemers in die sector soms bezwaar maken en de overheden dwingen tot handelen.

"Vlaardingen" leert dat de overheden de kerken in de toekomst wellicht minder passief zullen behandelen met betrekking tot de O.G.B. dan thans het geval is. Daar het om een gemeentelijke belasting gaat kan er rechtsongelijkheid ontstaan. Nadere informatie wijst echter uit dat de Friese gemeenten (nog) geen O.G.B. heffen van de kerken en daar op dit moment ook geen aanstalten toe maken.

Kerk en waterschapslasten

De O.G.B. kent vrijstellingen, bijvoorbeeld voor kerken. De waterschappen kennen geen vrijstellingen. De kerken betalen dan

ook waterschapslasten. Deze lasten worden geheven over "bebouwd" en "onbebouwd". Voor de heffing op bebouwd met ondergrond is bepalend de huurwaarde zoals die zou zijn geweest in 1895. Het kerkhof wordt aangeslagen op basis van oppervlakte.

Binnenkort komt hierin verandering. Met ingang van 1 januari 1994 wordt de heffingsbasis van de waterschappen dezelfde als die voor de O.G.B. De gemeenten stellen hun O.G.B.-bestanden beschikbaar aan de waterschappen. In die bestanden komen de kerken niet voor of slechts ter waarde van één gulden. Bovendien rekent de O.G.B. een gebouw met een erf van normale afmetingen als één geheel voor de aanslag. Er wordt dus geen onderscheid gemaakt tussen bebouwd en onbebouwd.

Zullen de waterschappen met de overname van de O.G.B.-bestanden van de gemeenten ook de handelwijze ten opzichte van de kerken overnemen?

De nieuwe wetgeving met betrekking tot de heffing van waterschapslasten geeft de waterschappen de mogelijkheid de gemeenten te vragen om de onroerende goederen van de kerken op waarde te taxeren.

En dan sluit de cirkel zich weer; welke waarde hebben een kerk en een kerkhof in het economisch verkeer, vooral als het om een monument gaat

Kerk en milieuheffingen

Kerken met een kraan of een toilet, aangesloten op de waterleiding, dienen waterverontreinigingsheffing te betalen aan de provincie. Het gaat om lozing van afvalwater. Basis voor de heffing vormt het verbruik van leidingwater. Tot een verbruik van 44m³ water per jaar wordt de kerk aangeslagen voor 1 inwonerequivalent (i.e.).

Overigens blijken ook de kerkhoven het milieu te belasten. Metingen hebben uitgewezen dat ze het grond- en oppervlaktewater verontreinigen met zware metalen, zoals koper en lood. Het zou niet verwonderlijk zijn als straks wordt bepaald dat voor lijkkasten naast hout alleen nog ijzer mag worden gebruikt.

Tenslotte nog een ander milieu-aspect: het luiden van de kerkklokken. Er zijn gevallen

bekend dat burgers dit als lawaai-overlast beschouwen. Voor het bedrijfsleven gelden normen van externe geluidszonering. Het gaat hierbij echter om doorlopende productie van geluid, terwijl het luiden van de kerkklok beperkt en vaak incidenteel is. Als de verschillende heffingen en belastingen met betrekking tot de kerken binnen de overheid met elkaar op gespannen voet komen te staan, kan gelijktrekking de kerken extra geld gaan kosten. Voor de kerken kan dit aanleiding vormen om thans reeds aan dit aspect actief aandacht te besteden.

Herkomst foto's in dit nummer:

Omslag:

foto: archief Stichting Alde Fryske Tsjerken;

De kerk van de Verenigde Christelijke Gemeente te Dokkum:

foto 1, 2, 9: in bezit van de schrijver;

foto 3, 10: J. Schaafstra

foto: 4: J.W. Schukken;

foto: 5, 8, 12, 13: F.J. Schneider;

foto: 6: Winfried Walta

foto 7: origineel in bezit van de kerk

foto: 11: Frans Popken;

De Rooms Katholieke begraafplaats te Sneek:

foto 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9: Prov. Friesland,

Monumenten Inventarisatie Projekt;

foto 3: Ton Oor/Sneker Nieuws-blad, afd. foto-documentatie.

foto 4: Parochie-archief Sint Martinus te Sneek;

Obligat nobilitas:

foto 1, 2: W.A. Bangma.

Overname Herv. kerk van Sybrandahuis:

foto: archief Stichting Alde Fryske Tsjerken;

Restauratie Ned. Herv. Kerk te Britsum:

foto: Winfried Walta,

fotodienst Provincie Friesland.

STICHTINGSNIEUWS

Postscriptum

De aankondiging van de afbouw per 1 januari 1993 van de I.S.P. subsidieregeling door de minister van W.V.C. bezorgde bestuur en medewerkers van onze Stichting een boze droom: wat zou het gevolg zijn voor de toekomst van de Stichting?

Op 27 mei j.l. hebben Provinciale Staten van Friesland bij de behandeling van de Nota Voorbereiding Begroting 1993 een besluit genomen ten aanzien van de hieruit voortvloeiende bezuinigingen. Daarbij is onze Stichting onbeschadigd tevoorschijn gekomen! De provincie neemt per 1 januari 1993 de salarissen van haar functionarissen voor haar rekening. Elk jaar zal er een begroting door de Stichting ingediend moeten worden. In de concept-begroting voor 1993 stellen Gedeputeerde Staten een bijdrage van f 116.500,- voor ten behoeve van de Stichting Alde Fryske Tsjerken (f 4.750,- jaarlijkse bijdrage en f 111.730,- arbeidplaatsen). In hun november-vergadering zullen Provinciale Staten dit bedrag moeten vaststellen.

Het ligt bovendien in het voornemen van Gedeputeerde Staten om aan dit beleid een vervolg te geven in het Financieel Meerjarenplan 1993-1996. Uiteraard onder de voorwaarde, dat de financiële middelen toereikend zullen zijn.

Deze beleidskeuze betekent na ons S.O.S.-bericht in de vorige Keppelstok de (voorlopige) redding van ons apparaat. We willen onze donateurs in dit nabericht deelgenoot van onze grote vreugde maken!

W.A. Bangma.

Rectificatie

In het vorige Keppelstoknummer zijn op pagina V 50 de bijschriften van de beide foto's verwisseld: hetzelfde geldt voor de foto's 4 en 7 op de pagina's V 62 en V 63. De nieuwe redaktie hoopt, dat dergelijke storende fouten in de toekomst tot een minimum beperkt zullen blijven.

Van de Excursie Commissie

De **Voorjaarsexcursie 1993** zal worden gehouden op 27 maart.

Bezocht zullen worden de Hervormde kerken van:

- Sexbierum
- Minnertsga
- Midlum en
- Zweins.

De Hervormde kerk te Zweins is eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Wilt u zich vroegtijdig aanmelden om te-leurstelling te voorkomen?

De kosten bedragen f 21,- per persoon, inclusief het mapje dat u de nodige informatie verschaft. Met eigen vervoer is de prijs per mapje f 6,-.

U kunt zich aanmelden via overmaking van het bedrag op gironummer 36.90.660 t.n.v. De Excursie Commissie "Stichting Alde Fryske Tsjerken"

Kalender 1993

De verkoop van de kalender van 1993 loopt bijzonder goed, maar niet iedere donateur heeft er een besteld.

Deze kalender ziet er mooi uit. Elk blad heeft een zachte rode kleur met het kalenderium in zacht geel. De kleurenfoto's op elk blad zijn exclusief van kerkmonumenten in het bezit van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Er is slechts een kleine oplage. Ook u kunt alsnog één of meer bestellen voor f 17,50 per stuk, exclusief verzendkosten, of voor f 22,50 all-in bij u thuis. Het is de moeite waard deze kalender in uw bezit te hebben of eventueel kado te doen.

Ook kunt u de kalender afhalen bij ons kantoor aan de Zuidergrachtswal 25 te Leeuwarden.

Dit doet u toch even?

Wat in het vat zit....

In een van de volgende nummers zullen twee (kleurrijke) artikelen opgenomen worden over gebrandschilderde glazen in Woudsend en Oudega (W).

Met een verontrustend artikel over boktorren en andere vraatzuchtige kevers slaat de schrik u wellicht om het hart!

Een artikel over de financiële achtergrond van restauratie- en onderhoudsbeleid is ook al niet zo opwekkend.

Gelukkig wacht ons een heuglijk feit: het 5e lustrum in 1995.

Verantwoording giften 1991

Met grote dank aan alle gevers vermelden wij de volgende giften:

St. Tsjerke en Poarte Beers	f 1.750,-	Herv. Gemeente	
St. Tsjerke en Poarte Beers	f 1.000,-	Heerenveen-kollekte	f 157,80
Wijlen mevr. Meyers-Lammerts	f 5.000,-	Diakonie Franeker-kollekte	f 152,15
Wijlen dhr. G. Koelma	f 15.000,-	Ir. P. Sander, Hengelo	f 1.000,-
Bouwbedrijf De Lang	f 5.000,-	Helling Stichting, Britswerd	f 2.000,-
Dhr. Van Willigenburg	f 500,-	Dhr. C. Leegstra, Drachten	f 1.000,-
Dhr. en mw. Hofstra-Miedema	f 1.000,-	Mevr. P. Dijkema, Leeuwarden	f 20.000,-
Panelen Prins Bernhardfonds	f 1.000,-	Ir. J. Fongers, Woerden	f 500,-
Dhr. D.J.M. de Boer, Kerkrade	f 18,50	Mw. D. Rienks-Wallinga,	
Meindersma Sybenga Stichting	f 25.000,-	Leeuwarden	f 2.000,-
Bolsward sponsors C.D.	f 12.500,-	Ringband V, netto opbrengst	f 24.000,-
Dhr. G.J. Douma,		Mevr. C.J. Rutgers-	
kerk Uitwellingerga	f 10.500,-	Vogelenzang, De Bildt	f 100,-
Ir. P. Sander, Hengelo	f 500,-	Dhr. S.J. de Jong,	
Stichting Het Heyenga Fonds	f 5.000,-	St. Nieuw Nifterlake	f 750,-

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

Zuidergrachtswal 25 - 8933 AE Leeuwarden - Telefoon 0 58 - 13 96 66

Postgiro 22 07 600 - Bank: Friesland Bank Leeuwarden nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur en 's middags 14.00-16.30 uur.

